

הלכות תפלה סימן קיד

ביאורים ומוספים

[משנ"ב ס"ק כב]

כל אותה המדינה מתפללין וכותבים על הגשמים⁽²³⁾.

(23) אולם ארצות שימות החורף שלהן הם בזמן הקיץ של ארץ ישראל, וכן להיפך [כארצות ארגנטינה, ברזיל, אוסטרליה]. כתבו בשו"ת תורת חיים (ח"ג סי' ג, שהיא הראשון שדן בזה) והגר"ש סאלאנט (הובאו דבריו בשו"ת בצל החכמה ח"ו סי' פה בתשובה ליהודי אוסטרליה) שאם אין הגשמים מוזיקים במקומם, יאמרו 'מוריד הגשם' משמיני עצרת עד יום טוב הראשון של פסח, ואם הגשמים מוזיקים להם, דעת התורה חיים שלא יזכירו, מאידך, דעת הגר"ש סאלאנט שאם כבר נהגו שלא להזכיר [בשהגשמים מוזיקים להם], לא יזכירו, אך לכתחילה גם במקומות אלו יזכירו, ובשו"ת מנחת יצחק (ח"ו סי' קעא) העלה כדעת התורה חיים, וכתב שלכן יאמרו כל השנה 'מוריד הטל', שבוה ודאי יצאו ידי חובה. ולענין שאלת 'טל ומטר' במקומות אלו, ראה מה שכתבנו לקמן (סי' קיז ס"ק יא).

[ביה"ל ד"ה ואפלו]

התפלל בתורת נדבה ככל זה בקדושתו⁽²⁴⁾.

(24) אולם החזו"א (א"ח סי' יח ס"ק ז) כתב שלענין הזכרת גשם אין לחלק בין זמן של עצירת גשמים לשאר הזמנים, ועליו לחזור ולהתפלל.

[משנ"ב ס"ק כו]

אפלו אם אמר 'משכי הרוח'⁽²⁵⁾.

(25) ואם אמר 'מוריד השלג', כתב הגר"ח קניבסקי (אשי ישראל פכ"ג הע' קכא) שלכאורה לא מועיל.

ואם טעה ואמר 'מוריד מטר', וכן אם במקום 'ותן טל ומטר' אמר 'ותן טל וגשם', כתב הערוך השלחן (ס"ב) שיצא ידי חובה. וכן כתב הגר"ח קניבסקי (הליכות חיים ח"א תשובה קיח).

[ביה"ל ד"ה מחזירין]

הנה מתפלל רק מעין שבע דבצא דיעבד⁽²⁶⁾.

(26) אמנם הדעת תורה (סי' רסח ס"ק טו) שיחיד שאמר 'מעין שבע' במקום שמונה עשרה יצא בדיעבד, אך לדעת הא"ר (הובא במשנ"ב שם ס"ק כח ובביה"ל שם ד"ה ושמע) שאינו יוצא בזה ידי חובה, ומועיל לו רק אם שמע 'מעין שבע' מהשי"ץ או שאמר עמו, אם כן לכאורה גם כשטעה ולא אמר 'מוריד הגשם' לא יצא ידי חובה, וסיים שצ"ע בזה. והגר"ש אלישיב (שלמי יוסף כולל פוניבו, ביצה סי' קד) ביאר בדברי הרע"ק, שכוונתו רק להוכיח שמונה שמועילה לו שמיעת ברכת 'מעין שבע' מהשי"ץ ויוצא ידי חובה, מוכח שאין הזכרת גשם מעכבת, ומה שציין הרע"ק לדברי המג"א, הוא רק לריוחא דמילתא שיש עוד צד להקל. וראה מה שכתבנו בביה"ל לקמן (סי' רסח שם).

ואם שכח 'מוריד הגשם' ושמע 'מעין שבע' מהשי"ץ, כתב בביה"ל לקמן (שם ד"ה או) שיצא ידי חובה, שהרי אפילו לא התפלל כלל בליל שבת בדיעבד יוצא 'מעין שבע' ששומע מהשי"ץ, ואם כן כל שכן כששכח 'מוריד הגשם'.

ואם שכח 'יעלה ויבוא' בליל שבת חול המועד, כתב הדעת תורה (שם) שלדעת הרע"ק לא יחזור, שהרי גם 'מעין שבע' לא אומרים 'יעלה ויבוא', וכמו בשכח 'מוריד הגשם', מאידך דעת הגר"ש איערבך (שיח הלכה אות טז) שיש לחלק, שכן ברכת 'מעין שבע' נתקנה לליל שבת ולא ליום טוב וחול המועד, ומה שאומרים אותה גם בשבת חול המועד הוא רק בגלל השבת, שלא רצו לעשות בה שינוי משאר שבתות השנה, אך לא תיקנו להזכיר בה יום טוב, מה שאין כן 'מוריד הגשם', שהרי תיקנו לומר 'מעין שבע' הן בימות החמה והן בימות הגשמים, ובכל זאת לא מזכירים בה גשם. אם כן מוכח שהוא לא לעיכובא.

ואם שכח 'המלך הקדוש' בליל שבת של עשרת ימי תשובה, כתב

בשו"ת שבט הלוי (ח"י סי' יט אות ב) שאף לדעת הרע"ק לא יצא ידי חובה, שהרי גם 'מעין שבע' יש לומר 'המלך הקדוש', ורק בדיעבד אם שכח לאומרו 'מעין שבע' נחלקו הפוסקים אם יצא ידי חובה. ואם שכח 'מוריד הגשם' בבית חתנים, שבו אין אומרים 'מעין שבע', דעת הגר"ש איערבך (שיח הלכה שם) שלדעת הרע"ק הנ"ל יוצא בדיעבד, שהרי רואים שאין הזכרת 'מוריד הגשם' מעכבת בליל שבת.

[ביה"ל ד"ה אין מחזירין]

היה יתרון ג' שם⁽²⁷⁾.

(27) ולא התבאר להיכן יחזור לאחר שהזכיר גשם, וכתב הגר"ח קניבסקי (אשי ישראל פכ"ג הע' קיז) שיחזור למכלכל חיים, וכמו שכתב המשנ"ב להלן (ס"ק לב ובביה"ל סוף ד"ה בלא), שאין לחלק אם נזכר קודם 'השם' או לאחר מכן [ואינו דומה למבואר במשנ"ב להלן (ס"ק כט) שחזר ל'ונאמן אתה', משום ששם יכול לאומרו במקומו אלא שצריך לחזור כדי לסיים במעין החתימה, אבל כאן שאינו יכול לאומרו במקומו וצריך לחזור, יחזור למכלכל חיים].

[משנ"ב ס"ק כח]

אפלו תבת "אתה" לבד⁽²⁸⁾, והוא הדין אם התחיל לומר "נקדש"⁽²⁹⁾. (28) ובביה"ל לקמן (סי' תפי ס"א ד"ה תוך) הוכיח שבאופן זה לא מועילה חזרה, ושלדעת הפמ"ג (שם א"א ס"ק א) הסובר שאף אם התחיל את הברכה שלאחריה, כל שלא אמר ממנה ד' תיבות מועילה חזרה.

(29) ובטעם הדבר כתב בהגהות הרע"ק א (ס"ו), שכשהתחיל קדושה נחשב כהתחיל 'אתה קדוש', משום שקדושה היא תוספת דברים בברכת 'אתה קדוש' ואין זה ענין בפני עצמו נוראה עוד בזה בשו"ת מנחת שלמה ח"א סי' ב ד"ה ולכן.

[משנ"ב ס"ק כט]

דבצא דיעבד מעין חתימה סמוך לחתימה⁽³⁰⁾.

(30) ומ"מ אפילו אם לא אמר מעין החתימה סמוך לחתימה, כתב בשו"ת שואל ומשיב (מהדור"ק ח"ג סי' קע, הובא בכף החיים ס"ק מה) שאינו מעכב. והגר"ח קניבסקי (דעת נוטה עמ' שלו) כתב שלכאורה כך מבואר גם במשנ"ב לעיל (סי' סו ס"ק נב), אלא שהוסיף שיש לדון בזה, ששם אמר מעין החתימה סמוך לחתימה אלא שהפסיק אחר כך לעניית קדיש וקדושה, אבל אם לא אמר כלל מעין החתימה אילי מעכב.

[משנ"ב ס"ק לב]

סיים ברכה זו לגמרי⁽³¹⁾ לענין פל הדברים שפוזזין אותה⁽³²⁾.

(31) והוסיף הגר"י קניבסקי (קהלות יעקב ברכות סי' יח) לבאר, שאינו נחשב הפסק בין הברכה שאמר לברכה שעתידי לומר, כיון שמלבד שהוא תיקון לברכה שאמר, הרי זה תיקון וצורך גם לברכות הבאות, שכלי זה גם בברכות הבאות לא יצא ידי חובה, וראה שם שהשוה דין זה להפסק בין ברכת המוציא לאכילה.

(32) ולפי זה הקשה בביה"ל לקמן (סי' קפח ס"ו ד"ה שנתן), שבשבת ויום טוב אם שכח בברכת המזון 'רצה' או 'יעלה ויבוא' ואינו יודע את נוסח הברכה שתיקנו [שנתן שבתות למנוחה וכו'], למה עליו לחזור לראש ברכת המזון, שלכאורה יאמר מיד בסיום בונה ירושלים 'רצה' או 'יעלה ויבוא', וכמו 'מוריד הגשם' או 'יעלה ויבוא' בחפילת שמונה עשרה. וראה מה שכתבנו שם.

[משנ"ב ס"ק]

כאלו עומד עדין באמצע ברכה⁽³³⁾.

(33) וכל זה הוא דוקא כשאמר 'למדני חוקיך', אבל אם היה ח'יתם את הברכה כגון 'חונן הדעת', כתב בשו"ת אמרי יושר (ח"ב סי' ט ס"ק יא) שנחשב נוסח של ברכה גמורה עם חתימה, אלא ששינה את הנוסח ונחשב ברכה לבטלה, ולכן כבר לא מועיל תיקון.

הלכות תפלה סימן קיד

(כג) במקום (י) טל (כד) מחזירין אותו (וכן אם תזכיר גֶּשֶׁם וְטַל, נְמִי מְחִזְרִין אותו) (בית-יוסף בשם הרמב"ם ותר"ש וזהו טור): ה' ב' בימות (ס) (כה) הגשמים אם לא אמר 'מוריד (כו) הגשם' *מחזירין אותו. טוהני מלי שלא תזכיר טל, אבל אם (כז) תזכיר (ע) [ט] טל *אין מחזירין אותו: ו' ב'מה דברים אמורים שמחזירין אותו בשלא אמר בימות הגשמים 'מוריד הגשם', הינו בקשמים כל הברכה (כה) והתחיל ברכה שאחריה ואז חזר לראש התפלה, אבל אם נזכר קדם שנים הברכה, לאמר (נט) *במקום (י) [י] שגזבר. (ל) ב'אפלו אם סים הברכה ונזכר קדם שהתחיל 'אתה (יא) [יא] קדוש' אין צריך לחזר, (לא) אלא אומר 'משיב הרוח ומוריד הגשם' (לב) *בלא חתימה: הגה שלשה ברכות (לג) הראשונות חשובות כאחת.

פאר הייט

לְקַח סִימָן קֹדֶר דְּיִחְזוּל לִסְמֹן לִכְתּוֹב עִם הַשֵּׁץ, מִי יִלְ דִּבְסֵקָה בְּגִי אֲשֵׁרוֹת דִּקְדֹר חֲשִׁיבֵי הֵי
 קָלָא אֲשֵׁרֹא מִלְּאֵי אִין רִשְׁץ מִצִּיאוֹ, וְצִדֵּר דְּבִרְכָא לְכָאן וּלְכָאן וְרִפְאֵי בִידֵי עֵשׂ, וְלֹא יִזְכָּר
 בְּדִרְעִיבֹר אִין בִּשְׁמֵהּ וּבְכֵן לִתְחִלַּת הַבֵּר אִין אֵל תְּחִלָּה וְלִהְלַחֵלֵּל, וּמִמָּה אֲשֵׁרֹא, שְׂוֹאֵי
 שְׂחֻרָה וְהַתְּפֵל לְכָאן מִדְּבֵר שֶׁיִּשְׁתַּדּ בְּכֵן גִּיבִי יוֹנָס יִשְׁתַּלֵּחַ לֵי אֵל מִכֵּן שְׂחֻרָה לְשִׁיץ, וְאִין
 שְׂחֻרָה שְׂאִינוּ אוֹמֵר מִדְּבֵר הַנֶּשֶׁם עֵפֶה אִין אֵל חֲדִישׁ דְּבֵר: [ט] טַל. עֲבֵהֵט. וְקֵבֵה בִּשְׂעֵי מִי
 שְׂחֻרָה לְשִׁיץ וְשִׁבְחֵה לִימֵי דְבֵר שְׂאִין מִמְדִּירֵי אוֹתוֹ, הִנֵּה הֵי כְבוֹד שְׂחֻרָה לְחִדּוֹ וְהַתְּפֵל לְהַתְּפֵל
 שְׂחֻרָה לְשִׁיץ מִי תִרְפֵּל לְעֵנָן אֲמִירָה עִם הַנֶּשֶׁם עֵפֶה: [א] שְׂחֻרָה. עֲבֵהֵט שְׂחֻרָה אֲחֵר טִיבֵי הַתְּפֵל
 מִי מִרְצֵי. עֵפֶה שֵׁן [א] חֲדוּשֵׁי. עֵפֶה שֵׁן הַתְּפֵל מִלְּכָאן וְהַתְּפֵל מִי שְׂחֻרָה לְשִׁיץ וְנִצְרִיבֵהּ

[illegible]

ושוב נזכר ששמן הדין איז צריר לחרור, סתף ששנזכר יפסיק אפלו באמצע הברכה, כי כ במבאם לדרו ו הפוסי מגיא בטס, וצריך לצין על מ"ש ואפלו אם טיס כר וכן הוא בד"א, ולזה הראה מקום

בְּאוֹר הַלֵּכָה

עצן שם בבית־יוסף בשם מהר"א, ופי' והר"א, ובתשובת הר"ש מבאר שם בבקרא
דהוא הדין לענין הוקרה, וראיה שם מדף ד עמוד ב במסקנת המקרא, דשאלה אינו
נמשך יותר מהוקרה, וכמו שצ"ע הנ"ל שם בסימן קיז סעיף א בדברי המתחיל
ושואליו, עין שם. ומהשלחן ערוך שקבת: אפלו במקום יכו', אינו ראיה, דלדקא הוא
מורי באיזה ענין, דבזה גם להרא"ש אין להזכיר גשם, דגם קענין שאלה אין לשאל
מטר בכרכת השנים בזה, וכמו שהביא ראיה שם בתשובת מההא מדברי ניונה: ועל אפ"ע
דן כתב הרמב"ם ג"כ דמקומות שהם עירובים גשם ביטול מהם חסמה שואל ב
תפלה, וכמו שהביא לה זה הבית יוסף במלכו שם בסימן קיז. אבל ארץ אמת פלה,
דסבירא לה כהרא"ש לענין דיעבד דאם שנה את נפח התפלה וקבע השאלה בכפות
השנים דיעבד, ועל־כרחק דסבירא לה דזה אינו נקרא שנוי ממקצב ששבעו חקמים, דכל
מדינה ומדינה אקבע זמנה לפי מקומה, ואיבן נראה דהוא דרין לענין הוקרה יצא
בדיעבד. ועין בבית־יוסף כמה שקבת בשם תלמידי רבנו יונה, משמע ג"כ דפי' דיעבד
בדבר ששם הדין כ"ש שומע תפלה" אבל לא בכרך ששם הדין בכרך השנים: ואפלו
דאם תאמר דהתלמיד־רבניו־הן לא סבירא לה כהרא"ש לענין שאלה, ומסיד דרין
לדריה כ"ש שומע תפלה, דכל־פניני אף שום ראיה בתקנות לדברי מהר"ם קורטוב
וסמ"א א"ס, ואדרבא בהפך נראה מדברי תשובת הר"ש הנ"ל וכפי מ"ד דפסקינו
כדידה הלכה לענין דיעבד. ואם כן לפי זה במדינותינו שצריכין מטר בין פסח לעצרת,
לכאורה היה ראוי לנו לפסק בדיעבד דאין חזון אם הוסיף גשם, אבל כיון דבלאו הכי
המקור־הבדק מספק בסימן קיז סעיף קט"ו ד דלדקא תשלחן ערוך לא מספק לפסק
כותה דהרא"ש רק כפשי' עצירת גשמים, נראה לכאורה דאין לזוז מספק הפרימגרים
בזה, ונראה ראיה לזה גם כן מדברי נדב"א לקמן בסעיף ט בטה"ה, דהרי במדינותינו
היה, ואפלו הכי מצינו לחזר גודא הוי"ה, אף ששש עצירת גשמים והתחלת הוי"ה
היה, וצריך עיון אם ח"כ תחזר להתחלת וכל זה, פשוט לא מטר, דא לא הכי ממה
נפשך אינו יוצא בדיעבד: ויותר נראה דיתפסל בחזרת נדבה בכל זה במדינותינו²⁴, ועין
בסימן קיז בבאר הלקב דבור המתחיל ושאל מטר: * מחזירין אותו. עין בחדושי ר'
עקיבא איגר דקצוד לומר, דכל־ישבת אם שבת לומר "משיב הרוח" דאין מחזירין,
ולא יצא מאס היה מתפסל רק מעין שבע דיעבד²⁶ אף דשם לא הזכיר גשם,
וסים צריך עיון: * אין מחזירין אותו. רוצה לומר, לאחרי שאמר כבר השם שם
סיום התקרה, אבל אם נזכר קדם סיום התקרה, יחזר ויחזר גשם²⁷ [א"מ]: * משלום
שנזכר. כתב הרמב"ם, דלענין שאלת מטר אם שבת ונזכר קדם ששם התקרה,
יחזר ויאמר "וחן טל ומטר" וגומר שם כסדר, ומדברי שלחן עולם משמע דגם טל
ומטר יוכל לאמר אחר יושבענו משובה" אם רוצה. אכן לענין "על הנסים" בתקנה
ופריים אם שבת ונזכר קדם ששים ברכת "הטוב שמך", משמע מדברי שגים דחזר
ויאמר אחר־כך "ועל כלם יתברך" וכי כסדר. כתב האחרונים דאם נזכר במקום דלא
טל־עין ענינא, כגון תפח לאחרי שאמר "ומקנים אמונת", ימים מקום "לישני עפר", וכל
מקמי פנא: * בלא תחיתוקה. דין זה ממשע, לעצית דעתי יש לענין טובא, דהנה
בדברי דין זה נזכר הרמב"ם ששהאיותו הראש' בפרק א דתענית ושתדרכי שם. ועין
ב"ה, שרש"ל פ"ג ט סכרא זו ומוסר כדעת הרבנו יונה דסבירא לה דרין ששים

משנה ברורה

מתפללין ומתעצבים על הגשמים²³). ועין בבארי הלכה: (כג) במקום טל, ורצה לומר, לפי מהגה ספרד (טו) שאומר בימות החמה "ומוריד הטל", אמר זה גשם במקום טל: (כד) מחזירין אותו. ואף דלענין שאלה פסק לקמן בסימן קיז סעיף ב דאם שאל באופן זה מטר בבכרת השנים בימות החמה אין מחזירין אותו, (יו) שאני הזכרה, דשכח הוא, ואין דרך להזכיר שכח בדרך שהוא קללה בשאר מקומות: ה (כה) הגשמים. אפלו בתפלה ראשונה, "הוא במוסף של יום-טוב (א) [אחרון] של (פסח) [נג], לדורן דנותנין להכריז "משיב הרוח ומוריד הגשם" קדם מוסף: (כו) הגשם. אפלו (יט) אם אמר "משיב הרוח"²⁵): (כז) הזכיר טל. ורצה לומר, אפלו אם אמר רק "מוריד הטל" לבד; וטעמו, דאף-על-גב דלא נצטר, מכל מקום שכתב הוא להקדוש-ברוך-הוא בהזכרתו, מה שאין בן בשאלה דצריך לשאל על דבר הנעצר, לא מהני אם לא שאל מטר אף ששאל טל, וכדלקמן בסימן קיז סעיף ד: ו (כח) והתחיל. אפלו (יט) חבת "אתה" לבד²⁸), והוא הדין (כ) אם התחיל לומר "נגדש"²⁹: (כט) במקום שנוכר. כי לא קבעו חכמים מקום בתוך הבכרה, אלא אמרו סתם: מזכירין גבורות גשמים בתחיל המתיים, רק שנהגו לומר לפני "מכלכל" שהוא פרנסה, וגשמים גם-כן פרנסה, הלכך באיזה מקום שיוכר סגי. ופשוט דאם נזכר לאחר שאמר "תאמן אתה להחיות מתים", דצריך לחזור לומר "ונאמן אתה להחיות מתים", דבעינן מצין התימה סמוך לחתימתה³⁰): (ל) ואפלו אם סיים. וכן אם נזכר לאחר שאמר השם, (כא) יסם "מתייה המתיים", ואמר תפן "משיב הרוח ומוריד הגשם": (לא) אלא אימר. ונכון לכתחלה (כב) שיאמר מיד, לבל ימתין לאחר כדי דביו: (לב) בלא התימה. ושוב אומר "אתה אדויש". והוא הדין אם שכתב "יעלה ויבוא" בראש-הדוש שחזית ומנחה ונזר לאחר שסיים ברכת "המחזיר", שאומר שם במקומו ומתחיל "מודים", וכדלקמן בסימן תכב סעיף א. שכל שלא התחיל בבכרה שלאחריה לא נקרא סיום ברכה זו לגמרי³¹ לענין פל הדברים שמחזירין אותה³²). (כג) אף-על-פי שנקרא סיום לענין דברים שאין מחזירין אותו, כגון הבדלה ב"חונן הדעת" ו"יעלה ויבוא" בצרביה ראש-הדוש ו"על הנסים" בבכרה ופורים וכל כהא גונא, שאין לאמרם כשסיים בבכרה אף-על-פי שלא התחיל בבכרה שלאחריה. וסיום ברכה (כד) נקרא. תפן לשאמר השם של הבכרה. ויש פוסקים שחולקין ואומרים דאף בדברים שמחזירין אותו, תפן משסיים בבכרה, כמו שהתחיל ברכה אחרת דמאן. ועל-פל-פנים נראה לי למעשה, אם נזכר אחר שאמר השם, לא יגמר "מתייה המתיים", אלא יסיים "למדני חקיד" ויהיה כקורא ש תהא גונא בכל דברים שמחזירין אותו, וכמו שברורתי בבאור הלכה, עין ש

שער הציון

(טז) כן הפנהג היום, וצין כגנאקבה ובפרימגדים: (פ) חייאדם: (ס) אחרונים: (ט) מלקמן סימן חכב עקיר א: (כ) שצניחשיבה: (כל) אחרונים לדעת השלחן ערוך: (כל) דרשתיים: (ג) חכמת אחרונים: (ד) פרימגדים וש"א: (ז) ברכות ל"ד:

הַלְבוֹת תַּפְּלָה סִימָן קִיד

'בְּכֵל מְקוֹם שְׁטֵעָה בָּהֶם (לד) חוֹזֵר (יב) לְרֹאשׁ, בֵּין שְׁהוּא אֶחָד בֵּין שְׁהוּא צֶבֶד (טו): ז' לְכֵל מְקוֹם שְׁאֵנוּ אוֹמְרִים 'חֹזֵר לְבִרְכָּה שְׁטֵעָה בָּה' הֵי מְלִי שְׁטֵעָה בְּשׁוּגָה, [] *אָבֵל בְּמִזִּיד וּמִתְכַּנֵּן חוֹזֵר לְרֹאשׁ: ח' (לה) בִּימֹת הַחֲמָה אִם נִסְתַּפֵּק אִם הִזְכִּיר 'מֹרִיד הַגָּשֶׁם' אִם לֹא, (לו) *עֵד (לז) שְׁלֹשִׁים יוֹם (לח) בְּחֻזַּת שְׁהִזְכִּיר (יג) הַגָּשֶׁם צָרִיף לִחְזֹר. הגה וְהוּא הֵדִין לְדִדְךָ דָּאִין מִזְכִּירִין שֶׁל בִּימֹת הַחֲמָה, אִם נִסְתַּפֵּק לוֹ אִם אִמֹר 'מֹרִיד הַגָּשֶׁם' בִּימֹת הַגָּשִׁים, כֹּל שְׁלֹשִׁים יוֹם חוֹזֵר, דְּנִבְאִי אִמֹר כְּמוֹ שְׁרָגִיל, וְהָיִי לֹא הִזְכִּיר לֹא טַל וְלֹא גֶשֶׁם; לְאַחֵר שְׁלֹשִׁים יוֹם אֵינוֹ חוֹזֵר (ד"ט): ט' *אִם

ל טור בשם אבי
העזרי מ ירושלמי
פדק קאא דהענית
נ טור בשם הר"מ
מרושנבורק

שְׁעָרֵי תְּשׁוּבָה

חזרו לראש, ע"נ פס: [*] אָבֶל בְּמִוְדוֹ. ע"נ פס"ש שְׂבֹנָה לֹא יֵלֵךְ לְהַתְחִיל ה' שְׁפִטָה לְפִי מִיֵּשׁ
רַבְנוּ יוֹנָה דְּפֶסֶקס ז"ה אָמְרוּ דְּהֵעִיָּה עַל עוֹלָם מִוְדוֹ שְׂאִין מוֹעִיל קִרְבָּן ע"ש, וְלָכֵן ז"ה שְׁהוּי
מִימֵי הַחֲרָף, [וְזָף] שְׁעָכְשׁוּ אוֹמְרֵי ג"כ מִשִּׁיב הַרְחֹץ וּמוֹרִיד הַשֶּׁל אֶפְשָׁר דְּפִטְעָה בִּי

בְּאוֹר הַלֵּכָה

אותה ברכה, כמו שהתחיל אחרת דמי' וחתור לראש. והנה אף ששכ"ח ונפסין
 אברהם ושאר' אחוזנים סביב'ו להו' ולהלכה נקטין בנדת השל'תן עירוף וסביב'ו
 לה דמינן שהביא הראש' את דעת הראב"ה להלכה הכי נקטין, מכל מקום צריך
 עיון: תדא, כי האילה רבה נשאר בצירוף עיון, דרכי המורכב שכתב בשמו דאומר
 בלי חתימה, וסותר את עצמו למה שכתב בשמו בפרק השחור, דלפי מה שכתב
 שם יתה' מיד דצריך להחילי' ב"משיב הרוח" וצ"ל דאמר דאין סוף המורה נמשך שרצה
 הפרימורדים להרין קצת קשיותו, אין לו מקום כלל להמציץ באגנה גופא, דכתב שם
 הפרוש בראב"ה פסק בסלמוא דין ודלא בירושלמי, וגם דהלא הפורד' אורי'
 ערכית ראש'הדש; שנית, כי בכאור הגר"א נשאר גס'פן בקשאי' על פסק השל'תן
 עירוף ונצין בכפר צליח שהקשה גס'פן על הראב"ה ממה דאמר שם: בעבודה חוזר
 לעבודה, וישוב קצתו, ומשמע דסביב'ו לה גס'פן בנדת הרוח'ש; ויבדק כל זה מצאת
 עוד כמה גדולי' הראשונים דסביב'ו להו' דאין סכאב"ה, והוא הראש' שהובא בלשטי'
 גבורים פרק תפלת השחר וגם בספר ברכה בלשטי' בתוספות ר"י חסיד בשם רב
 וכן בהגהת פסק' קצב בהדיא אפילו אין נזכר קום שהתחיל "אתה קדוש" חוזר
 לראש, וגם מרמב"ם משמע דלעולם חוזר לראש, כמו שהובא בבית'יוסף, וכן
 בספר קצור של'תן עירוף פסק גס'פן וחוזר לראש, עין שם בנב"ה שבוסוף ספרו.
 וצריך עיון לדנא. והנה אף דלמכריע נגד השל'תן עירוף קשה מאד, אחרי ההרכב
 והרכבה מגדולי' האחרונים כפי' בשיטת השל'תן עירוף וישוב בידק אף כל הקשיות
 שעל השטי'ק הו', דל'פ' פנים נראה לי דאם אחר שאמר "ברוך אתה ה'" נזכר
 ששכתב "משיב הרוח", אף יגמר אל המכרה, ואל' יסם: "למדני חקך" כדי שיהיה
 בקורא פסוק לבד, ויחזור ל"משיב הרוח" ויגמר פסדו, והוא הדין ב"צלה ויבא"
 ובהאי גזא' אם שכתב ונזכר אחר שאמר "ברוך אתה ה'", ויסם: "למדני חקך" ויחזור
 אחר'פן ויאמר "צלה ויבא" ו"תחזיקה" פסדו; ולענין "טל ומטר" גס'פן לפי זה
 נראה דאם שכתב להניירו באמצע ויסם בנדת השטי'ק³⁶, אף שלא התחיל "תקע", מפל'
 מקום טוב לא יאמר כאן "טל ומטר", דהלא יכול לאמרו כי "שומע תפלה" ויצא
 כל'ל ע'למא: * **ובכל מקום ששעה בהם**, ומה שפסק בסעוד' ד דאם הוציר ע'לם
 רוזר רק לראש המורה, נכתבו האחרונים דסביב'ו לה דינן שלא יסם עדין המכרה
 אין זה טעות גמור לעצ'תה שצטטרף על'ד'ידיה לחזור לראש, ורק חזרה בעלמא
 בעינו, שייחור המכרה ולא יאמר³⁷. ועין לעיל בסימן קד סעיף קטן כז במשנה ברוך
 כמה שכתבו שם קדם הצי"אס, דהא הדין לענין שו' או שהוציר מאדע שאר'
 ימים בהפלה, כל זמן שלא יסם אותה ברכה אין צריך רג' לחזור לתחלתה: * **אבל**
במוד' וכו', עין לעיל סימן קד סעיף ו לענין שיהא דלקאורה וסותר לסף דהכא.
 עין באחרונים שהחירו לומר זה, ובכאור הגר"א שם משמע דלרש"בא אין לחלל
 בין שוגג למודי, אבל מודי' שאר' כל האחרונים מוכיח דתופסין להלכה כמו
 שכתב הטור'של'תן עירוף פה³⁸, וכתבו בה"ח וצאלי' רבה, דאפילו אם היה תלמוד
 באיזה מן המכרות האמצעיות גס'פן חוזר לראש התפלה, דכל י"ח ברכות נאמרו
 פסדו ונצין תשובין בהכרח אחת לענין זה: * **עד שלשים יום בהקד'ת וכו'**, עין
 במשנה ברורה דיש דעות בין הפוסקים אם שלשים יום ממש או ממנין שלשים יום.
 והנה לתפוסקים שסובי'ו דתלוי בשלשים יום ממש בין להקד'
 ובין לתפלה, באיזה היום הראשון מצטרף גס'פן ליום שלם אף שלא התחילו בו
 רק במקום או במקנה, או יש לענין לענין שלמה, ובהם נזכר השער' שלשים יום
 כמו לענין הנזכר, כמו שכתב האילה רבה, אם מצטרף שני ימים ראשונים של פסח
 גס'פן נצזה³⁹. והנה לפי דעת האחרונים החולקין על הש"י כמה שכתב דאם שגג או
 פשע יום אחד ולא התפלל כלל ומצטרף לענין חזקת שלשים יום, ודאי דכל'שטן
 קנה דלא מצטרף, אף מסתפקא לדרכי' הש"י, דצאלי' הש"י לא מורי רק באם דלג'
 באמצע ולא בתחלתו, או אולי דגם כזה מניין שצטרפו השני ימים הנזכר
 שלשים יום שלא אחר ב"ח (טל ומטר", דבר הצי"ק עצמו וחתמוהו שקדן שם: *
 מסיים לשיטת רבנו בדין המכרה בטור דלא בכיר לא כן⁴⁰), וכן בט"ו מפסק בפי'

פֶּאֶר הַיֵּטֵב

(יב) לראש. כגון ששעה בחתימתן או שלא אמר המקלף הקדוש בן ר"ה ליו"כ, אבל טעה באמצע אין בקף כלום, עמ"א: (יג) הגשם. משום דרגיל לל וביני גשם, אבל בימות הגשמים לא שיק לומר נסתפק אם הזכיר הגשם וכו'.

מִשְׁנָה בְּרוּרָה

בְּאֶחָדָם. הַשֵּׁשֶׁם, וְשֵׁשֶׁל רֵאשִׁוֹת עֲנִיָּם אֶחָד, לְסֹדֵר שִׁבְחוֹ שֶׁל
שְׁקוֹם קֹדֶם שְׁאֵלַת צִרְיָו, כְּעֵבֶד שְׁמֹסֵדֵר שִׁבַּח לִפְנֵי רַבּוֹ קֹדֶם שְׁמִיבְשׁ
פֶּרֶס מִמֶּנּוּ, וְשֵׁלֵשׁ אַחֲרוֹנוֹת הֵן כְּעֵבֶד שְׁקֵבֵל פֶּרֶס מִרְבּוֹ, שְׁמִיבְחֹ
וְהוֹלֵךְ לוֹ: (לד) חוֹזֵר לְרֹאשׁ. וְדֹקָא (כו) אִם טַעַה בְּחִתִּיכֶתָּ, שְׁחַתֵּם
בְּבִבְרַכָּה זֶה עֲנִין בְּרַכָּה אַחֶרֶת, אוֹ שְׁחַתֵּם בְּעִשְׂוֹת־מִיִּתְשִׁבָּה "הָאֵל
הַתְּקַדּוּשׁ" וְלֹא נִזְכֵּר עַד לְאַחֶר־כִּידְבוֹר, שְׂאִי אָפְשֵׁר לוֹ שׁוֹב לְתַקֵּן
מַעֲוֵתוֹ, שְׂאִין חֲזוֹה מוֹעֵלֶת אֵלָא תוֹף־כִּידְבוֹר, וְכָל כֹּהֵא יִנָּא אִינָה
בְּכֹר שְׂאֵם הִינָה אַרְעָה כֹּהֵה בְּבִרְכָּה אַחֶרֶת הִינָה צִרְיָה לְחֹדֵר לִירֹאֵשׁ אוֹתָהּ
בְּרַכָּה, לְכֹף בְּשֵׁלֵשׁ רֵאשִׁוֹת וְאַחֲרוֹנוֹת חוֹזֵר לְרֹאשׁ⁽³⁴⁾, וְחִשְׁבוֹת בְּחָדָא:
אָבָל אִם טַעַה בְּאֻמְצָע, אִין מַעֲבָב. וְעִין לְעִיל בְּסִימָן סַח סַעִי־קִטָּן א
בְּמִשְׁנָה בְּרִיתָה שְׁבָאֲרֵי שֶׁם בְּאִרְכּוֹת: ח (לח) בִּימּוֹת הַחֲמִיָּה וְכו'.

וְכַשֵּׁם דְּרַגִּיל מִימֵי הַחֲרָף לומֵר "מְשִׁיב הָרוּחַ וּמורִיד הַגֶּשֶׁם", עֲלִיפֵן
נִסְתַּפֵּק לוֹ אוֹיִל אֲמֵר עֲקִשׁוֹ גִּסְפֵּן כִּי וְלֹא אֲמֵר "מורִיד הַשֶּׁל" בְּשָׂאֵר
בְּגִי־אֲדָם, אָבָל לַחֲפֹף לֹא מְצִי תַּמְחָבֵר לִמְנַט, דִּהֲנִינוּ שְׁנִסְתַּפֵּק לוֹ
בִּימּוֹת הַגִּשְׁמִים אִם הוֹפִיר וְנָשֵׁם, דִּהֲמַחְבֵּר אִירִי לִמְנַהֵג סְפֹדֵר שְׁנוֹתֵיגִין
לְלומֵר בִּימּוֹת הַחֲמִיָּה "מורִיד הַשֶּׁל" וְנָצָא כֹּהֵה אֲפֹלוֹ בִּימּוֹת הַגִּשְׁמִים,
וְכַנְ"ל בְּסַעֲיָהּ, וְעַל זֶה כֶּתֵּב בַּמֶּ"א: וְלִדְרִין דְּאִין מְזַכֵּרִין טַל בִּימּוֹת
דְּעַד הַחֲמִיָּה, מִמִּילָא וְשׁ לַחֲסַתְפֵּק נְמוֹ בִּימּוֹת הַגִּשְׁמִים: (לו) עַד וְכו'. דְּעַד
זֶמַן זֶה חֲזָקָה שְׂאֲמֵר כְּמוֹ שֶׁרְגִיל עַד עֵתָה, אָבָל מִכָּאן וְאֵילָף כִּבֵּר הִרְגַּל
לְשׁוֹנוֹ לומֵר כִּהְלָכָה: (לז) שְׁלִישִׁים יוֹם. וְאֶף־עֲלֵיגַב דְּבִסְעִיף ט כֶּתֵּב
בְּיָדִי תַּתְּשִׁיעַ פְּעָמִים, וּבִשְׁלִישִׁים יוֹם וְשׁ יוֹחֵר מִזֶּה מִפְּנֵי תַּפְלָה
בְּמִסְפָּרִין, כְּכֹר תִּיצֵאוּ (כו) הִרְבֵּה מֵאַחֲרֵינִים דְּשִׁלְשִׁים יוֹם גִּסְפֵּן רוּצָה
לְלומֵר, כְּמִנְיָן תַּפְלוֹת הַתַּמְדִּיּוֹת שְׁיִישׁ בְּשִׁלְשִׁים יוֹם, דִּהֲנִינוּ שְׁלֹשׁ פְּעָמִים
בְּיוֹם, וְאִם־כֵּן לְדִבְרֵיהֶם לֹא בְּעִינֵן שְׁלִישִׁים יוֹם שְׁלָמִים, אֵלָא בִּינֵן
שְׁהַשְׁלֵם תַּשְׁעִים תַּפְלוֹת מִמִּילָא הִרְגַּל לְשׁוֹנוֹ לומֵר כִּהְלָכָה. וְלַעֲנִין
שְׂאֵלָה, דְּאִין בְּשִׁלְשִׁים יוֹם תַּשְׁעִים תַּפְלוֹת מִפְּנֵי תַּפְלָה שִׁבְתָּ וְיוֹם־טוֹב
שְׂאִין כֶּהֵן רַק שִׁבְעַ בְּרִכּוֹת, יִצְמַח מִזֶּה חֲמָרָא, דִּיהֵא צִרְיָה לְחֹדֵר מִסְפָּקָא
אֲפֹלוֹ אַחֵר שְׁלִישִׁים יוֹם, עַד שֶׁשְׁשֵׁלֵם תַּשְׁעִים תַּפְלוֹת⁽³⁵⁾ שְׁהִרְגַּל לְשׁוֹנוֹ לומֵר
כֶּהֵן כִּהֲגֵן. וּמִדְּבִרֵי הַגִּנָּ"א וְעוֹד כִּמְהָ אַחֲרוֹנִים מְשַׁמֵּעַ דִּהֲעֵקֵר תַּלְיָו רַק
בְּשִׁלְשִׁים יוֹם, בִּין לִהְלֵךְ בִּין לַהֲתַמְדִּיבֵי⁽³⁶⁾: וְנִגְרָה לְרַמְזָעָהּ יֵשׁ לִהְלֵךְ
בְּכִנְיָהֶם, דֹּסֵף בְּרִכּוֹת לִהְלֵךְ⁽³⁷⁾. כֶּתֵּב שֵׁט"ו: אִם שָׁגָא אוֹ פִּשַׁע בְּאִינָה
וְיוֹם אִם יוֹמִים מֵאֵלוֹ הַשְׁלִישִׁים יוֹם וְלֹא תַּתְּפַלֵּל כָּלֵל, מִכָּל מִקּוֹם לֹא
דִּירוּעַ חֲזַקְתּוֹ עֲלִידִינָהּ וְאִין צִרְיָה לְהִשְׁלִים כְּגוֹד זֶה יוֹם אַחֵר, עִין שֶׁם.

וְכִתְּבַת בְּסֹפֵר מְגוֹ־גוֹרֵם, כִּלְשָׁן אִם שְׂאֵל בִּ"שֹׁמַע תַּפְלָה" וְכִרְוּמָה
וְעוֹלָה לוֹ. וְעִין בְּמַחְצִית־הַשֶּׁקֶל וּבִסְפֵר מֵאַמְרֵי־מֶדְכִי וּבְדִרְגֵּת־חֲסִיִּים,
שְׁשֵׁפֶלֶם מִפְּקָקִים בְּדִינוֹ שֶׁל הַט"ו: (לח) כִּתְּבָה שְׁהַזְכִּיר וְכו'. וְאִם
בְּעוֹלָה לֹא שְׁהִיָּה בְּדַעְתּוֹ לְזֹכֵר מַעֲיֵן הַמֶּאֱרַע וְלַעֲנִין הַזְכָּרָה וְשְׂאֵלָה
לְבִלְבֹּא⁽³⁸⁾ אִם זָכַר בְּתַפְלָה אוֹ לֹא, אִין צִרְיָה לְחֹדֵר: וְאִם נִתְעוֹרֵר הַסֶּפֶק

זו ביום ראשון של פסח וכו' תשעים פעמים וכו'. עין בבאור הנ"א שחולק ⁽⁴⁶⁾ ושאר כל האחרונים רבם וכמעט כלם העתיקו את דברי השלחן מרוד לחלכה:

שַׁעַר הַצִּיּוֹן

(12) מִגֵּן־אֲבֵרָהֶם: (13) דְּרָכֵי־מֹשֶׁה וְאַלִּיָּד רַבָּה וְדִרְהֵי־חַיִּים: (14) וְגַם בְּמִגֵּן־גִּבּוֹרִים פֶּסֶק לַעֲנֵן שְׂאֵלָה לְהַקֵּל כְּהֹנֵן־אֶהְיֶה לְךָ יוֹם וְלֹא בַעֲיֵן צ' חֲפִלּוֹת, וְלֹא כְּדִרְהֵי־חַיִּים:

הלכות תפילה סימן קיד

ביאורים ומוספים

ויתנה שאם אינו חייב בה תהיה התפילה בתורת נדבה.

(40) וגם כשמסופק תוך כדי עמידתו בתפילה, הורה הגרש"ז אויערבך (שיח הלכה אות כז) שימשיך להתפלל, ואף שלדעה שצריך לחזור הרי כשממשיך להתפלל ואינו חוזר לכאורה מברך ברכות לבטלה, מ"מ יש לומר שגם במקום שאדם טועה ולא מתפלל כראוי אינו נחשב כאילו לא התפלל, אלא נחשב שהתפלל רק שלא יצא בזה ידי חובה, וכעין זה כתבנו בביה"ל לעיל (סי' קא ס"א ד"ה והאידנא).

[משנ"ב ס"ק לח]

וילאחר זמן מפלג⁽⁴¹⁾ נפל ספק בלבד⁽⁴²⁾.

(41) ובשיעור זמן מופלג, הסתפק הגרש"ז אויערבך (שש"כ פנ"ז הע' יז) האם תלוי דוקא בסיום התפילה או אפילו אם מאריך בתפילתו גם כן נחשב זמן מופלג, אם עבר שיעור זמן שבו יתכן שישכח מזה שאמר.

(42) ואם קטן שמע אותו כשהתפלל ואומר לו שלא טעה, הורה הגרש"ז אויערבך (שש"כ שם) שהקטן נאמן, שאין זה שייך לעדות אלא הוא גילוי מילתא בעלמא.

[ביה"ל ד"ה עד שלשים]

שני ימים ראשונים של פסח נספח לזמן⁽⁴³⁾.

(43) ואם לא התפלל בי"ד ניסן או כמה ימים לפני פסח, הורה הגרש"ז אויערבך (שיח הלכה אות ל) שגם לסברא זו אי אפשר לצרפם, אף על פי שגם בימים אלו כבר לא אמר 'טל ומטר', ורק על יום ט"ו ניסן הסתפק הביה"ל, כיון שזה יום ההכרזה לתחילת 'ותן ברכה', ובדעתו חושב על ההלכות הקשורות לימים אלו, ולכן יתכן שמצטרף.

[ביה"ל ד"ה אם ביום]

דלא סבירא לה כן⁽⁴⁴⁾, וגם בט"ו מפסק בפסק זה⁽⁴⁵⁾.

(44) ובביאור מחלוקתם, כתב הגר"י קניבסקי (קהלות יעקב ב"ק סי' כט) שנחלקו לענין שור שנעשה מועד בג' נגיחות, האם כשנוגה ג' פעמים זו ראייה והוכחה על טבעו שהוא נגחן, או שזה הרגל שכשנוגה ג' פעמים נעשה לו טבע לדבר הזה, שרבינו פרץ סובר שזו ראייה והוכחה על טבעו, ואם טבעו ברחוקות כל שכן בקרובות, אבל לענין 'מוריד הגשם' שצריך שיתרגל, לא מועיל אלא אם כן מתרגל בזמן ארוך, והמהר"ם מרוטנבורג [שור דעת השו"ע] סובר שעל ידי ג' נגיחות נעשה טבעו כן, ולכן הוא הדין ב'מוריד הגשם' מועיל לומר תשעים פעמים.

(45) כיון שלהלכה לא קיימא לן כרבי מאיר שאם ריחק נגיחותיו חייב כל שכן קירב, אלא כרבי יהודה שצריך שלש נגיחות בג' ימים, וכיון שנחלקו בזה הפוסקים, הורה הגרש"ז אויערבך (משנ"ב ביצחק יקרא) שלכתחילה אין להשתמש בעיצה זו, שהרי אם יאמר תשעים פעמים ואחר כך יסתפק אם אמר כהוגן, יכנס לספק הפוסקים בזה. אכן לענין הזכרת 'מוריד הגשם', הורה (הליכות שלמה פ"ח דבר הלכה אות לז) שלכל הדעות מנהג יפה הוא לאומרו תשעים פעמים, שכיון שבארץ ישראל מזכירים 'מוריד הטל' בימות החמה, אפילו אם ישכח לומר 'מוריד הגשם' אינו חוזר, ואם כן אין בזה שום הפסד, ואדרבא יש בזה מעלה שיתרגל להתפלל כראוי.

[משנ"ב ס"ק לד]

לקף בשלש ראשונות וְאַחֲרֵינֵיהֶן חֲזֹר לְרִאשֹׁנָה⁽³⁴⁾.

(34) ואם חזר רק לתחילת אותה ברכה שטעה בה, כתב הא"א (בוטשאטש, סי' שיש לומר שיצא ידי חובה, וסיים שעדיין צריך עיון. מאידך, דעת הגר"ש אלישיב (פניני תפלה עמ' קנז) שלא יצא ידי חובה.

[ביה"ל ד"ה בלא]

באמצע וְסִיָּם בְּרֶפֶת הַשָּׁנִים⁽³⁵⁾.

(35) וגם אם נזכר אחרי שאמר 'השם' שבסוף הברכה, כתב הגר"ח קניבסקי (אשי ישראל פכ"ג הע' קעה) שלא יסיים 'למדני חוקיך', כיון שיכול לומר 'טל ומטר' בשומע תפילה, וכן משמע בא"א (בוטשאטש, סי' קיז ד"ה אחר).

[ביה"ל ד"ה ובכל]

שִׁתְּחֹזֵר הַבְּרָכָה וְלֹא יֵאמָר⁽³⁶⁾.

(36) ובכוונת הביה"ל, יש לומר שיתחזר לברכת 'אתה גיבור' ולא יאמר שום הזכרה, והיינו לדעת הרמ"א (בס"ג) שאין מזכירים בימות החמה לא גשם ולא טל, וחוזר ולא מזכיר כלום (שיח הלכה אות כד).

[ביה"ל ד"ה אבל במזיד]

כמו שפסקם הטור שֶׁלֹּא יִצְרֹף פֶּה⁽³⁷⁾.

(37) ולכן כתב במשנ"ב לעיל (סי' קד כה) שאם שח במזיד, צריך עיון גדול בזה, שיש אומרים שיחזור תיכף לראש התפילה אפילו בשיחה מועטת, ויש אומרים שאין חילוק בין שוגג למזיד.

[משנ"ב ס"ק לה]

עַד שִׁשְׁשֶׁם תִּשְׁעִים תְּפִלּוֹת⁽³⁸⁾ וכו', בֵּין לְהִקָּל בֵּין לְהִקְמִיר⁽³⁹⁾ וכו', דִּסְפֵּק בְּרִכּוֹת לְהִקָּל⁽⁴⁰⁾.

(38) וש"ץ המתפלל לפני העמוד, כתבו השערי תשובה (ס"ק טו) והערוך השלחן (סי' יד) שיכול לצרף גם את חזרת הש"ץ לחשבון התשעים תפילות.

(39) ואם בתוך השלשים יום טעה בתפילתו, הביא הכף החיים (ס"ק נב) שאין צריך להתחיל למנות מחדש שלשים יום, וגם אין צריך להשלים את היום שטעה, והביא שיש חולקים, וכן דעת המקור חיים (ס"ח) שעליו להתחיל את השלשים יום מחדש. והפתחי תשובה (ס"ח) כתב שעליו להשלים את היום שטעה, אך אין סותר את הימים שלפניו, וגם הגרש"ז אויערבך הורה (הליכות שלמה תפלה פ"ח ארחות הלכה הע' 94) שאינו סותר מנינו לגמרי, רק שצריך להוסיף קצת על המנין להשלים למנין תשעים תפילות.

ואם מכיר בעצמו שהוחזק אף קודם שלשים יום שאינו טועה, כתב הפתחי תשובה (שם) שרשאי להחזיק עצמו שלא טעה, וכן הורה הגר"ש אלישיב (פניני תפלה עמ' קנד). וכן להיפך, מי שמכיר בעצמו שטעה גם אחרי שלשים יום, ומסופק אם טעה כתב הפתחי תשובה (שם) שעליו לחזור, מאידך, הכף החיים (שם) הביא דעות חלוקות בזה, ובשו"ת רב פעלים (ח"ב סי' יז) כתב שכיון שבספקות אלו נחלקו הפוסקים, ספק ברכות להקל, אכן יכול יחזור להתפלל,

